

כתיב וקרי: פשר התופעה, דרכי הסימון שלה ודעות הקדמונים עליה

חלק א: דרכי הסימון של הכתיב והקרי

במשך דורות רבים תמהו הראשונים והאחרונים על פשר תופעת הכתיב והקרי במקרא. הנה דבריהם של שלושה מן הקדמונים שעסקו בבעיה וניסו לשער מה פשרה:

מסרן אנונימי קדום:¹ יש לנו שנאמר כי בשני זמנים ובשני עתים דבר הנביא ובשני מקומות, פעם דבר והוכיח "בעפלים" ופעם דבר "בטחרים" (דב' כח, כז),² וצוה לכתוב אחד מבחוץ ואחד מבפנים.

רד"ק:³ [...] אנשי כנסת הגדולה שהחזירו התורה לישנה מצאו מחלוקת בספרים הנמצאים, והלכו בהם אחר הרוב, לפי דעתם; ובמקום שלא השיגה דעתם על הביורר, כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, או כתבו אחד מבחוץ ואחד מבפנים.

וכבר כתבנו דעתנו בכתוב וקרי: בגלות נשתבשו הנסחאות, והיו מוצאין בנסחא אחת כך, ובנסחא אחרת כך, ולא עמדו על ברום; וכתבו אחת מבפנים והאחרת מבחוץ.

אברבנאל:⁴ אמתת הענין אצלי הוא שעזרא ואנשי כנסת הגדולה מצאו ספרי התורה בשלמותם ותמותם כמו שנכתבו [...] עזרא [...] עיין במקרא והדברים אשר נראו אליו זרים כפי טבע הלשון וכונת הספור [...] הניחם בכתב

1. קטע מסורה זה הובא במהדורת דקדוקי הטעמים של בר ושראק (כו"ש, דקה"ט, סעיף 8), ויידון בפירוט להלן, בחלק ג של המאמר.

2. נראה שכוונתו לפסוק שציינתי מן התורה, שניתנה על ידי משה רבנו אבי הנביאים. ושמה כוונתו לנביא שמואל (שמ"א ה, ו ועוד שש היקרויות דומות בפרקים ה-10 שם). אולם שם אין מדובר בתוכחה, אלא בקטע סיפורי.

3. המובאה הראשונה היא מפירושו של רד"ק לשמואל ב טו, כא (לשון כמעט זהה באה בהקדמתו לפירוש נביאים בראש ספר יהושע). המובאה השנייה היא מפירושו רד"ק למלכים א יז, יד.

4. דון יצחק אברבנאל, "הקדמה לספר ירמיה", פירוש על נביאים אחרונים, ירושלים תשל"ט, עמ' רצט טור ב.

מבפנים כמו שנכתב, האמנם שם מבחוץ הקרי שהוא פירוש הכתוב הזר ההוא, כפי טבע הלשון ופשיטות הענין.

שתי הדעות האחרונות מפורסמות וידועות, והראשונה, הקדומה שבכולן, ידועה פחות. כל אחד מהשלושה מציע הסבר אחר לתופעה: הנביא עצמו חזר על דבריו בשינוי (המסרן הקדום), מחלוקת נפלה בספרים בעת הגלות (רד"ק), או שיש כאן תיקון לשון של עזרא הסופר (אברבנאל). אולם שלושם משתמשים בלשון דומה לתיאור התופעה, ומדברים על כתיבה מבפנים וכתיבה מבחוץ.

הניסוח הזה מבוסס על תופעת הכתיב והקרי כפי שהיא מתגלה לעינינו, וכפי שהתגלתה גם לעיני הראשונים: לצד צורת הכתיב הכתובה בגוף המקרא מופיעה גרסה אחרת, חלופית, הכתובה בגיליון. הראשונים באו אפוא להסביר את פשר הכתיבה הכפולה של גרסת המקרא, זו שבפנים וזו שבחוץ, בגיליון.

אולם לאמתו של דבר ההסתכלות הזאת על התופעה היא מוטעית. שהרי אם באנו לשאול כיצד נוצרה התופעה, אי אפשר להתייחס לצורה המאוחרת שלה. כתיבת הערות הקרי בגיליון מופיעה לעינינו בתקופה מאוחרת למדי, תקופת המסרנים; ואילו שורשיה של תופעת הכתיב והקרי קדומים הרבה יותר, שהרי התופעה נזכרת כמה פעמים בתלמוד, כגון:

כל המקראות הכתובים בתורה לגנאי קורין אותן לשבח, כגון ישגלנה – ישכבנה (דב' כח, ל) וכו' (מגילה כה ע"ב).

לא כשאני נכתב אני נקרא. נכתב אני ביו"ד ה"א ונקרא אני באל"ף דל"ת (פסחים נ ע"א).

ת"ל "ונסכו יין רביעית ההין" (וי' כג, יג) [...] אמר רבי אלעזר: כתיב ונסכה וקרינן ונסכו (מנחות פט ע"ב).

"רגלי חסידיו ישמור" (שמ"א ב, ט) – חסידיו טובא משמע. אמר רב נחמן בר יצחק: חסידו כתיב (יומא לח ע"ב).

בתקופת התלמוד טרם הותקנו סימני הניקוד, וודאי שלא נרשמו בגיליון הערות מסורה.⁵ על כורחך אתה אומר כי בכל המקרים האלה מציין התלמוד אי-התאמה בין מסורת הכתיבה ובין מסורת הקריאה של המקרא. ובחלק מן המקרים בעלי התלמוד מסיקים מסקנות פרשניות מאי-ההתאמה הזאת.

5. גורדיס מציע תאוריה מורכבת של התפתחות הכתיב והקרי, ומניח כי הערות הקרי נכתבו בגיליון עוד טרם המצאת הניקוד (גורדיס, כתיב וקרי; ראה למשל עמ' 36). העדויות מכתבי היד העתיקים ומקטעי הגניזה אינן תומכות בתפיסה כזאת. תופעת הכתיב והקרי קדומה ביותר, אך סימון הערות הקרי בגיליון החל רק בתקופת בעלי המסורה.

השלבים בהתפתחות תופעת כתיב וקרי

כדי להבין את תופעת כתיב וקרי יש להניח שלושה מרכיבים, המייצגים תהליכי התפתחות ממושכים, בני מאות שנים:

א. קיום מסורת כתיב לצד מסורת קריאה והתפתחות הפער ביניהן;

ב. שימור קפדני של הנוסח שבכל מסורת;

ג. תיעוד (כתוב) של מסורת הקריאה וההבדלים בינה ובין מסורת הכתיבה.

א. קיום מסורת כתיב לצד מסורת קריאה. עצם קיומן של מסורת כתיבה ומסורת קריאה הוא דבר המובן מאליו בטקסט המקראי, שנערך ועלה על הכתב כבר בתקופה קדומה, הועתק שוב ושוב, והיה נקרא בציבור ונלמד בחוגים רחבים.⁶

בכל אחת משתי המסורות יש מה שאין בחברתה: מסורת הכתיבה עוסקת בכתיבת אמות הקריאה ומבחינה בין כתיב מלא וכתיב חסר, וכמו כן היא עוסקת בכתיבת הרווחים במקרא: רווחי הפרשיות הפתוחות והסתומות וצורת כתיבת השירות. לכל אלה אין ביטוי במסורת הקריאה.⁷ לעומת זאת אין ביטוי במסורת הכתיבה לתנועות, למנגינה, ולשאר המהויות שסומנו בתקופה מאוחרת באמצעות סימני הניקוד כגון הדגש והמפיק. כל אלה קיימים במסורת הקריאה בלבד.

קיומן של שתי מסורות מקבילות במסירת המקרא – כעין שני צינורות מקבילים שהמקרא זורם בהם ועובר מדור לדור – הוא עובדת יסוד ברורה מאליה. הוא הבסיס למסירת המקרא מדור לדור. ומכיוון ששני צינורות המסירה קיימים לאורך כל תולדות הטקסט, יכול להיווצר ביניהם פער בתקופות שונות ומסיבות שונות: ייתכן ששינויים שחלו בלשון ישפיעו על אחת המסורות ולא על חברתה; ייתכן שמנהגי קריאה בציבור ישפיעו על מסורת הקריאה ולא על מסורת הכתיבה, או שמנהגי סופרים ישפיעו על הכתיבה ולא על הקריאה; ייתכן שייפלו טעויות בתהליך ההעתקה או בתהליך המסירה בעל פה, וייתכן גם שנוסחאות חלופיות של המקרא ישתרבו אל כל אחת משתי המסורות.⁸

6. שאול לוין (הקרי) הציע תאוריה שלפיה מסורת הקריאה הייתה בתקופת המקרא "הטקסט היסודי" של המקרא – וכן של כל יצירה עברית או אף של מכתב עברי – והמגילה הכתובה שימשה להם אמצעי עזר לזיכרון. לעומת זאת, מרדכי ברויאר ראה את מוקד שאלת הכתיב והקרי בתהליך המסירה של הטקסט במהלך הדורות במסורת הסופרים ובמסורת הקוראים (ברויאר, כתיב וקרי; הנ"ל, אמונה ומדע). מאמרי זה הוא פיתוח והרחבה של הכיוון העקרוני שהציע ברויאר. בכיוון דומה הלך אחר כך פֶר, מבט חדש. בסוף מאמרו הוא מציע להתייחס למסורת הקריאה כנקודת המוצא לתהליך היווצרות תופעת הכתיב והקרי.

7. למסורת הכתיבה שייכות באופן בלעדי, כמובן, גם ההלכות הטכניות של חומרי הכתיבה והדיו, השרטוט וצורת האותיות.

8. הפער בין שתי המסורות יכול שיהיה קיים בטקסט מסוים כבר מתחילת יצירתו: ייתכן שבלשון שנכתב בה כבר נתגבש כתיב השונה מדרך הקריאה (כתיב ארכאי); ייתכן שמנהגי הקריאה הקיימים מנחים את הקוראים לקרוא את הטקסט בדרך שונה מכתבתו; ותאורטית ייתכן גם

ב. שימור קפדני של הנוסח שבכל מסורת. הקשר התמידי שבין הטקסט הכתוב ובין הקריאה עשוי להביא לידי התקרבות המסורות זו לזו וצמצום הפערים שביניהן. הקוראים עשויים לנטוש את מסורת הקריאה ולקרוא בדיוק כפי שכתוב, והמעתיקים יכולים לשנות את הכתוב ולהתאימו למסורת הקריאה. כך, למשל, התרחשו בלשונות שונות רפורמות בכתיב, שמטרתן הייתה לקרב את הכתיב למסורת הקריאה. במיוחד עלולים להיטשטש הבדלים בולטים המשפיעים על תוכן הדברים. רק תודעה ברורה של זהירות מופלגת בכל אחת מן המסורות עשויה לעמוד כנגד מגמת ההרמוניזציה הזאת.⁹

ג. תיעוד כתוב של מסורת הקריאה וההבדלים בינה ובין מסורת הכתיבה. במשך הזמן עשוי לבוא אדם המודע להבדלים שבין מסורת הכתיבה ומסורת הקריאה, ולהעיר על כך במפורש. תיעוד כזה יכול לבוא במקורות שמוחץ למקרא, כגון דברי התלמוד שצוטטו לעיל המעידים על הכתיבה והקריאה, ויכול לבוא בטופס של המקרא גופו, באמצעות הערות וסימנים לצד האותיות או בגליון. ואכן תהליך כזה אירע במקרא, והוא שהביא ליצירתן של הערות הקרי המוכרות לנו. אולם היה זה תהליך ממושך, כפי שיתואר להלן.

התפתחות הסימון של תופעת כתיב וקרי

בחינה של כתבי היד העתיקים מאפשרת לנו להתחקות אחר התפתחות הסימון של תופעת הכתיב והקרי בגליונות כתבי היד של המקרא. אף שהתמונה אינה ידועה לכל פרטיה, ניתן להגיע לתיאור ברור למדי של ההתפתחות.

שיצר הטקסט מורה לקוראיו מלכתחילה לקרוא אותו בדרך מיוחדת השונה מדרך הכתיבה שלו.

9. להמחשת הדברים אביא שתי דוגמות מתחום אחר, שקיים בו בימינו מצב של כתיב וקרי, והוא התפילה בציבור: (א) בעת אמירת סליחות בציבור לפי מנהג אשכנז מקובל לקרוא בקול את פסוקי "שמע קולנו", אך לדלג על הפסוק "יהיו לרצון אמרי פי". זהו מנהג התפילה הרגיל, אך בכל זאת ממשיכים המדפיסים להדפיס את הפסוק, ואין גם כל הערה לקורא על הדילוג. המצב הזה עשוי להתפתח בעתיד בכמה כיוונים: ייתכן שיהיו מדפיסים שיחליטו להשמיט את הפסוק המיותר שאין קוראים אותו; מנגד, ייתכן שקוראים שאינם דבקים במסורת הקריאה ילכו אחר הנדפס ויקראו את הפסוק בקול. יכול להיווצר גם מצב שלישי: שבעלי הסידורים יחליטו להוסיף לצד הפסוק "הערת קרי" שתורה לדלג על הפסוק, ובכך ינציחו בכתב את מסורת הקריאה. (ב) ברוב הסידורים נדפס בברכת החודש "ראש חודש (פלוני) ביום (פלוני) הבא עלינו ועל כל ישראל לטובה". אולם בפועל מוסיפים הקוראים מילה אחת: "ראש חודש (פלוני) יהיה ביום (פלוני) הבא עלינו ועל כל ישראל לטובה". כמה סידורים חדשים הלכו אחר מסורת הקריאה הזאת והדפיסו את המילה "יהיה", ובהם פסק המצב של "כתיב וקרי", הקיים בשאר הסידורים. ראוי להדגיש כי דרכם של בעלי המסורה היא להכריע בין נוסחאות חלוקות בכתיבת המקרא ובין מסורות חלוקות בקריאתו, ומצד שני לשמר את מסורת הכתיבה ומסורת הקריאה גם במקום שניכר פער ביניהן. ראה ברויאר, אמונה ומדע, עמ' 77-76.

ראשית יש לקבוע, כי במגילות מדבר יהודה לא נמצאו סימונים למצבי כתיב וקרי. נכון הדבר שלעתיים באה באחת המגילות נוסחה שהיא הקרי של נוסח המסורה,¹⁰ וכמובן נוסח המגילות משקף במקרים רבים את לשונם המיוחדת ודרך הקריאה של כותביהן. אולם קשה למצוא עדות למודעותם של סופרי המגילות לפער כלשהו בין דרך הכתיבה ובין הדרך שיש לקרוא את הכתוב, ולא מצאנו שהסופר ינסה לרמוז לקוראיו כי עליהם לקרוא את הכתוב באופן אחר מן הקריאה העולה מטקסט האותיות שלו.

העובדה שלא מצאנו עדות כתובה למצב של כתיב וקרי אין משמעה שלא היה קיים בפועל מצב כזה. מקובל להניח שטיפוס הכתיב הקומראני, הכולל צורות לשון כגון בריתכמה (|| בריתכם), הואה (|| הוא), גופן (|| גִּפְן),¹¹ מאוחר לטיפוס הכתיב המשתקף בנוסח המסורה, ועצם קיומו מעיד אפוא על כך שהסופרים גילו גמישות בבחירת הכתיב והתאימו אותו אל ההגייה שבפיהם. אולם גם סופר שמסורת הלשון בפיו היא "קומראנית" (היינו זו המשתקפת בכתיב הקומראני) יכול היה כמובן לכתוב טופס של מקרא שכתבו הוא "כתיב המסורה". אם עשה כן בעקיבות התקיים פה מצב של כתיב וקרי, אלא שמצב זה לא תועד בשום מקום ועל כן אין לנו דרך לעמוד עליו. ושמא יש חריג במגילות מדבר יהודה הרומז למצב של כתיב וקרי. במגילה 4Q364, המוגדרת "פרפרוזה מקראית",¹² באות נקודתיים לפני שם הוי"ה, כגון "ויואמר: י-הוה". ג'ון סטרנגל, שגילה את התופעה הזאת, הסביר אותה כאזוהרה לקורא שלא לקרוא את השם ככתבו.¹³ התופעה נקריה 15 פעמים במגילה (שהתפוררה, וכוללת עשרות קטעים זעירים), ונוהגת בקביעות (היינו לכל היקרויות שם הוי"ה ששרדו במגילה קודמות נקודתיים). בשרידי המגילה לא נקרתה מילה שלפי נוסחנו באה בה הערת קרי, ולפיכך אין לדעת אם סופר המגילה נהג לסמן סימון כזה רק בשם הוי"ה או בכל מקרה של כתיב וקרי. אך אפילו נהג כך בשם הוי"ה בלבד, אם אמנם התכוון להורות על קריאתו שלא ככתבו, הרי זו העדות הקדומה ביותר לסימון בגוף הטקסט המורה על הקרי.¹⁴

עדות קדומה לתייעוד המצב של כתיב וקרי בטופס מקראי באה בכתיב יד עתיקים מתקופת בעלי המסורה. אומר ייבין:¹⁵

בכתיב-היד העתיקים, התיבות שבטקסט שקריאתן שונה מכתבתן מסומנות

10. ראה קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 413–415. קוטשר מצא כי ב-23 מתוך 60 מקרים נוסח מגילת ישעיהו מתאים לכתב המסורה, וב-19 מקרים הוא מתאים לקרי.
11. קוטשר, שם, עמ' 106, 347–343, 152.
12. ראה סיגל, שמות הקודש, עמ' 171 הערה 41; טוב, הטקסטים, עמ' 71 הערה 26.
13. כאמור להלן, ייבין ציין תופעה דומה בכתיב יד בניקוד ארץ-ישראלי: נקודתיים הנרשמות בשולי הדף לציון הערת קרי. וייתכן שיש קשר בין שתי התופעות.
15. ייבין, המסורה, סעיף 108, עמ' 51–52.

בסימן בלבד, בלא לכתוב במפורש את הצורה שיש לקרוא. יש כתבי־יד, בעיקר בניקוד ארץ־ישראלי, שבהם רשומה נקודה מעל לתיבה שבטקסט שביחס אליה הקרי שונה מן הכתיב, בלא כל סימן נוסף. באחרים מסומנות נקודתיים בגיליון השורה שיש בה תיבה כזו.¹⁶ בכתבי־יד מרובים יותר כתוב בגיליון השורה שיש בה כתיב וקרי סימן כעין נ סופית גדולה, ן, בלא כל הערה נוספת. סימן זה מצוי בכתבי־יד ארץ־ישראליים, בבליים וטברניים כאחד, ומשמש בכתבי־יד מרובים עד המאה הי"ב בקירוב.¹⁷

י"בין הביא את העובדות ונמנע מפרשנות ומסקנות. אולם כל הסימנים מורים כי הסימון של הערות קרי וכתוב בדרך הזאת שורשיו בתקופה שלפני התקנת הניקוד או בתקופה שנוצרו כבר סימני ניקוד, אך עדיין לא שימשו באופן שיטתי. תפוצתו של הסימן ן בכתבי יד המנוקדים בכל שלוש שיטות הניקוד מורה על כך שהוא קדם לכולן, ושימש עוד בתקופה שטרם התקנת סימני הניקוד. הסימון הזה בא להורות לקורא להיזהר בקריאתו ולא להיגרר אחרי הכתיב. הסימן אינו מורה מהי הקריאה המדויקת: זאת ידע הקורא על פי מסורת הקריאה שבפיו, שהרי עליה הוא נסמך גם כדי לדעת את התנועות ואת מנגינת הטעמים. ובכל זאת ראו צורך בתמרור אזהרה כללי במקום כזה המועד יותר לטעות.

התפתחות הניקוד והתפתחות הערות הקרי

יש קשר הגיוני בין התפתחות סימני הניקוד והתפתחות הערות הקרי, וניתן לעמוד על הקשר הזה גם בכתבי יד עתיקים.

16. י"בין לא פירט את סימני כתבי היד שהתייחס אליהם. בחיפוש שעשיתי מצאתי כמה דוגמות: בכ"י קמברידג' T-S 12, 196 באה נקודה מעל האות נו"ן במילה הראיתנו (הנקראת הראיתני). ראה P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, Stuttgart 1930, p. 86 n. 1. בכ"י קמברידג' T-S 12, 197, עמוד ב, נרשמו בשוליים שתי נקודות מאוזנות: ארבע פעמים בלוויית אותיות הקרי ופעמיים בלא אותיות נוספות.
17. הנה כמה דוגמות לסימן ן בכתבי יד בניקוד בבלי (לתיאור כתבי היד ראה י"בין, ניקוד בבלי, עמ' 99 ואילך): בכ"י 12אא בא הסימן בגיליון לצד המילה מִרְשִׁית (דב' יא, יב) בלא הערת קרי (י"בין, אוסף, א, עמ' 112). בכ"י 10אב (י"בין, אוסף, ב, עמ' 96, 103) הסימן בא כמה פעמים ולצדו האות ו, י או א המציינת את צורת הקרי, כגון 'וישראל לא יאסף' (יש' מט, ה) – ן ו (רומזו לקרי לו). בכ"י 4גא בא כמה פעמים סימן ן לצד הערת קרי (י"בין, אוסף, ג, עמ' 21, 23). דוגמה לכתב יד בניקוד טברני שבו משמש הסימן ן בפני עצמו בלא הערת קרי היא כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, JTS 530. תצלום עמוד אחד מספר דניאל הביא י"בין, מבחר כתבי־יד בניקוד טברני וארץ ישראל, ירושלים תשל"ג, תצלום 14. דוגמה לכתב יד בניקוד ארץ־ישראלי שמשמש בו הסימן ן הוא כ"י קמברידג' T-S 12, 195. הסימן בא בגיליון לצד תה' נב, ו-ז, ומשמעותו אינה ברורה. וראה סקירה רחבה של הופעות הסימן ן בכתבי יד מקראיים ודיון בעתקותו של הסימן אצל הימבוה, נון.

עיקרו של הניקוד הוא סימון בכתב של מהויות הגייה שאינן באות לידי ביטוי בכתב האותיות, ובראשן התנועות. הניקוד הוא אפוא העברה חלקית של מסורת הקריאה ממסורת בעל פה למסורת כתובה. בכתבי יד קדומים מן הגניזה מופיע ניקוד חלקי, היינו שלא כל התנועות מסומנות, אלא רק חלק מהן. מצב זה שכיח למדי בכתבי יד בניקוד בבלי ובכתבי יד בניקוד ארץ-ישראלי. אין כלל קבוע מתי יבואו סימני ניקוד ומתי לא. הנקדן מנקד על פי הרגשתו, בעיקר במקומות שעלול הקורא להתקשות בהם או לטעות בהם. משום כך ינוקדו (באופן מלא או חלקי) מילים נדירות או מילים שניתן לקראן בשתי דרכים, ואילו מילים שכיחות לא ינוקדו. מבחינה עקרונית המצב הזה מקביל לרישום סימן גרפי לציון תיבות שקריאתן מנוגדת לכתיבתן. מצד אחד, אלו הן תיבות שהקורא עלול לטעות בקריאתן, אם ייצמד לכתב ולא יזכור כי מסורת הקריאה דורשת לקראן באופן אחר. הסימן הגרפי ישמש לו תמרור אזהרה וימנע אותו מן הטעות הזאת. מן הצד השני, סימן האזהרה אינו מספק לקורא מידע מלא על מסורת הקריאה, ועדיין עליו לסמוך על ידיעת המסורת בעל-פה. מצב זה מקביל לניקוד החלקי, שאף הוא אינו מספק לקורא מידע מלא, וסומך על ידיעתו.

ואכן, הסימנים הגרפיים שתיאר ייבין באים בדרך כלל בכתבי יד שניקודם חלקי. אמנם הסימן ן משמש גם בכתבי יד שניקודם מלא, לצד הערות הקרי.¹⁸ אולם במצב הזה הוא מיותר למעשה ואינו מוסיף כל מידע. אין הוא אלא שריד מנוון הקיים מטעמי שמרנות בלבד, ואכן שימושו פוחת בהדרגה עד שנעלם כליל.

שיטת הניקוד המלא

הניקוד המלא, המוכר לנו מן הניקוד הטברני ומשמש בכתר ארם צובה ובשאר המצחפים בני תקופתו, מסמן שינוי בתפיסתם של הנקדנים. אין הם מסתפקים עוד בסיוע מזדמן לקורא והצלתו מטעות; מטרתם עתה היא לרשום באופן מלא את מסורת הקריאה של הטקסט, והם עושים זאת באמצעות המערכות המפורטות של הניקוד, הטעמים והגעיות.

לכאורה היה ניתן לחשוב שרישום התנועות הופך אותן לחלק ממסורת הכתיבה. אולם קדושתם של ספרי המקרא מנעה את ההסתכלות הזאת. בספרי התורה המשמשים לקריאה בציבור לא חל כל שינוי: המשיכו לכתוב אותם במגילות, אסור היה לנקדם, והם המשיכו לשמר את מסורת הכתיבה בלא שינוי. לצדם שימשו המצחפים, המוסרים בכתב שתי מסורות, שכל אחת מהן נשמרת שמירה קפדנית. מטרתו של מצחף המקרא היא לשרת את כותבי ספרי התורה ואת הקוראים גם יחד, ועליו להורות לכל אחת מן המסורות את דרכה. עליו לשקף בנאמנות גם את מסורת הכתיבה של האותיות וגם את מסורת הקריאה.

18. כמו למשל בכתבי יד ש, ק, ובחלק הכתובים של כ"י ל.

סימני הניקוד נרשמים בצמוד לאותיות – מעליהן, מתחתיהן או בתוךן – ומשלימים את המידע שמוסרות האותיות. האותיות מוסרות בדרך כלל את העיצורים שבטקסט, וסימני הניקוד משלימים את התנועות.¹⁹ באופן כזה הצליחו הנקדנים להשיג מטרה כפולה: מצד אחד הם שמרו את מסורת הכתיבה בלא כל שינוי, שהרי האותיות נשארו כמות שהיו וכמו שהמשיכו להיכתב בספרי התורה, בלא תוספת ובלא גירעון; ומצד שני הוסיפו ורשמו על אותו דף עצמו את מסורת הקריאה בשלמותה. ההבדל בין שתי המסורות ניכר לעין גם באופן גרפי: האותיות עבות ובלטות, ואילו סימני הניקוד והטעמים דקים וזעירים.

מקרים של אי-התאמה בין כתיב וקרי היוו עתה בעיה חמורה לנקדנים: שיטת הניקוד שלהם אינה מאפשרת כלל לרשום את מסורת הקריאה. שהרי סימני הניקוד נועדו לרישום התנועות, ולא ניתן לרשום באמצעותם עיצורים!

שני פתרונות נמצאו לבעיה. במילים שכיחות ביותר – כגון שֵׁם הוי"ה הנקרא כשם אדנות או כשם אלהים וכגון המילה ירושלם – הסתפקו הנקדנים בסימני התנועות וויתרו על סימון העיצורים של מסורת הקריאה. במקרים האלה נדרש הקורא להשלים מדעתו את העיצורים שבקריאה המדויקת. בשאר המקרים רשמו בעלי הניקוד בגוף הטקסט את סימני התנועות המתאימות למסורת הקריאה, והעירו בגיליון מהן האותיות שהיו ראויות לבוא לפי המסורת הזאת.

הניגודים בין שתי המסורות, שהיו עד כה עניין הסמוי מן העין שניתן להבחין בו רק בעיון, הפכו עתה לבעיה מעשית: והלוא לא ניתן להמשיך לכתוב עפלים (שמ"א ה, ט), להוסיף לתיבה זו סימני ניקוד ולהורות באמצעותם על מסורת הקריאה של המילה, טחורים! אפשר לנקד שווא וחולם וחיריק, עפלים, אולם זה אינו מספיק להורות על הקריאה הנכונה. אם אין רוצים להמשיך ולשמור את הקריאה הזאת במסורת בעל-פה בלבד, יש להוסיף בגיליון הערה על קריאתה הנכונה של המילה: "טחורים קרי!" לפיכך, רישום הערות הקרי בגיליון הפך עתה חלק בלתי נפרד ממערכת הניקוד!

ראוי להדגיש, כי הערות הקרי אינן עומדות בפני עצמן כגרסה חלופית לכתיב: כל עצמן אינן אלא בבחינת השלמה לסימני הניקוד הבאים כרגיל בגוף הטקסט. דבר זה ניכר גם מן הבחינה הגרפית: הערות הקרי נכתבות באותיות זעירות, ומקומן בתוך שאר הערות המסורה הבאות לשרת ולשמר את אותיות המקרא.

ייתכן, כמובן, שקיים ניגוד פרשני בין מסורת הכתיבה ומסורת הקריאה. אולם חשוב להדגיש כי בעלי המסורה אינם עוסקים בפרשנות הטקסט אלא במסירתו, והניגוד שהם מטפלים בו אינו ניגוד פרשני אלא ניגוד טכני הקיים בין האותיות ובין מסורת הקריאה. מטרתו של המסרן היא לשמר את שתי המסורות האלה, ועל כן הוא תר אחר פתרון לציון הניגוד בין שתי המסורות.

19. סימני הניקוד מסמנים, כידוע, גם מהויות הגייה נוספות, כגון מכפל.

סגנונות סימון הקרי אצל המסרנים

בדיקה של הערות הקרי בכתיב היד הקדומים מורה, שבעלי המסורה היו גמישים מאוד בדרך סימונו של הפער בין הכתיבה והקריאה. במקרים רבים דרך הסימון הזאת נתונה לסגנונו ולהבנתו של המסרן.

להדגמת הדבר נבחר קטגוריה אחת של כתיב וקרי, והיא כינוי קניין הרבים לנסתר (י״ו). ב־160 מילים במקרא המילה בעלת כינוי הקניין נכתבת בלא יו״ד, ומסתיימת בַּו. המסרן המגיע למילה כזאת יכול לבחור בין שלוש דרכים: הדרך האחת היא לנקד את המילה בלי להעיר דבר, כגון תֹּרְתָּו, חֲסִידוֹ, אֱלֹו; הדרך השנייה היא להעיר על הכתיב החסר של המילה, כגון "[חֲסִידוֹ] – ב' חס'", "[אֱלֹו] – ג' חס'"; והדרך השלישית היא להעיר הערת קרי, כגון "חסידיו קרי", "[תֹּרְתָּו] – תיו ק'". בדיקה בכתיב היד העתיקים והמוסמכים א, ל מורה, כי המסרנים השתמשו חליפות בכל שלוש הדרכים. נראה לדוגמה כיצד התייחסו המסרנים האלה לחמש ההיקרויות של לשון דְּרָכָו:

	כתיב	קרי	מ"ק-א	מ"ג-א	מ"ק-ל	מ"ג-ל
שמ"א ח, ג	בדרכו	בדרכיו	ה' חס'		בדרכיו קר'	
שמ"א יח, יד	דרכו	דרכיו	דרכיו ק'	דרכו ה' חס'...	ד' חס'	
יר' יז, י	כדרכו	כדרכיו	ה' חס'		כדרכיו ק'	
תה' י, ה	דרכו	דרכיו	דרכיו ק'		כיו ק'	ה' בליש' כת' דרכיו [צ"ל: דרכו] וקר' דרכיו
איוב כו, יד	דרכו	דרכיו	ה' חס'	דרכו ה' חס'...	דרכיו ק'	

שני המסרנים מוסרים לפעמים הערת קרי ולפעמים הערה המונה את החסרים, ומכאן שלא ראו כל הבדל עקרוני בין שתי הדרכים: כל אחת מהן מעירה על מצבה של המילה, ונותנת ביטוי לכתיב שלה החריג במידת מה. האחת מכוונת לכותב ומורה לו לכתוב את המילה בכתיב חסר, והשנייה מכוונת לקורא ומורה לו לקרוא כראוי את המילה.

ראוי לשים לב גם לכתיבה המקוצרת שנהג בה מסרן ל בתהלים י, ה: "כיו ק'". כתיבה זו שכיחה מאוד גם אצל מסרן הכתר, והיא מבטאת את העובדה שלא סברו המסרנים להעמיד נוסח חלופי לטקסט הכתוב, אלא להורות על קריאתו בלבד. בדיקה מלאה של כל המילים בקטגוריה הזאת מורה על הבדלי סגנון בין שני המסרנים: בעוד מסרן הכתר מרבה להשתמש בסגנון מניית החסרים, מסרן ל ממעט

לשרת את מסורות הכתיבה והקריאה. אין הם עוסקים במסירת נוסחים שונים, ולא במשמעות הפרשנית של הפער בין שתי המסורות. בהקשר זה מן הראוי לדון גם בשיטתם של הנקדנים בעניין סימון הניקוד בצורות הכתיב; והלוא סימני הניקוד שייכים תמיד לצורת הקרי ולא לצורת הכתיב! שאלה זו נראית קשה, אולם ייתכן שהיא מבוססת על הנחה נסתרת שגויה, והיא שקיימות שתי צורות שונות זו לצד זו, האחת בגוף המקרא והאחת בגיליון. אולם ספק אם אמנם כך הדבר. למעשה קיימת צורה אחת בלבד הנכתבת באותיות, והיא צורת הכתיב. סימני הניקוד מצטרפים לאותן אותיות ובאים להורות על דרך קריאתן, ובמקרה שמתעוררים קשיים של אי-התאמה מיתוספת הערת מסורה באותיות זעירות במטרה לפתור את הקושי ולהבהיר את דרך הקריאה.²⁴

אוספי מסורה של הערות כתיב וקרי

למרות דברינו שאין מסרני כתבי היד רואים במקרי כתיב וקרי חטיבה לעצמה קיימים במסורה אוספים של הערות כתיב וקרי. אציג פה את שני סוגי האוספים הידועים לי. הסוג הראשון הוא הערות המסורה הבאות בקובצי "אכלה ואכלה". בקבצים אלה באה סדרה של כשבעים הערות מסורה, שכל אחת מהן כוללת מקרים של כתיב וקרי הדומים זה לזה, כגון שאות מסוימת כתובה בהם ואינה נקראת. רשימות אלה נדונו באחרונה בפירוט במאמרו של דוד לייאנס.²⁵ לייאנס מצא כי הרשימות כולן כוללות 783 מקרים של כתיב וקרי, מתוך המספר הכולל של 1076 מקרי כתיב וקרי בתנ"ך (ראה לעיל הערה 23). ניתן להסיק מכאן כי לא התכוונו בעלי הרשימות להביא את כלל הערות כתיב וקרי, אלא לקבץ יחד הערות כתיב וקרי הדומות זו לזו, כדרכן של הערות המסורה לצרף יחד מילים הדומות זו לזו.

הסוג השני הוא רשימות מקיפות של מקרי כתיב וקרי על סדר המקרא. מרשימה אחת כזאת שנשתמרה בגניזה שרדו חלקים העוסקים בספרי שמואל, מלכים, ישעיהו ועזרא.²⁶ הרשימה עשויה שני טורים, 25 שורות בעמוד. בכל טור רשומה מילת

24. תשובה אחרת לשאלה זו הוציע ברויאר, כתיב וקרי, עמ' 13.

25. לייאנס, כתיב וקרי. הערות המסורה בשני קובצי "אכלה ואכלה" העוסקות בכתיב וקרי נרשמו שם בעמ' 85-86. המסקנות על מקרי כתיב וקרי שאינם כלולים ברשימות פורטו שם בעמ' 92-93.

26. רשימת כתיב וקרי מן הגניזה באה בשני קטעי גניזה, השייכים כנראה לאותו כתב יד עצמו: כ"י קמברידג' T-S D1, קטע 82 (שני דפים) וכ"י קמברידג' T-S NS 287, קטע 15. הקטע הראשון מתייחס לסוף ספר שמואל ולספרי מלכים וישעיהו (שמ"ב יט, לב - יש' סה, ד), ואילו הקטע השני מתייחס לספר עזרא (עז' ה, טו - סוף נחמיה). הקטע הראשון טרם פורסם, ואילו הקטע השני פורסם אצל צרפתי, קטע.

הכתיב, ועליה עיגולית המורה את המקום במילה שאליה מתייחסת הערת הקרי. בהמשך מופיעות המילים הראשונות של הפסוק. משמאל למילת הכתיב מופיעה הערת הקרי. ההערה מנוסחת בקיצור נמרץ, ללא המילה קרי או קיצורה (שהרי הרשימה כולה היא רשימה של הערות קרי). ברוב המקרים באות רק כמה אותיות מתיבת הקרי. אלה הן האותיות שיש להחליפן באותיות אחרות שבמילת הכתיב (כגון: היצוע - י; ברתיקות - ו), או להוסיפן לתיבת הכתיב (שבכה - הש; יהי - יהיה). לעתים קרובות באות גם אותיות נוספות הסמוכות לאותיות אלו, כדי לסייע בזיהוי אותיות המילה שיש להחליפן. במקרים שיש לגרוע אותיות מן המילה באה הערה מסוג "ל ק א" (=לא קרי x), כגון: עבדיך - ל ק י; הפלישתים - ל ק ה. המיוחד ברשימה זו הוא בכך שהערות הקרי באות בה בפני עצמן, בלא יתר הערות המסורה הקטנה. בעל הרשימה צריך היה אפוא להחליט מהי הערת קרי, או מהי הערה שכדאי להביא אותה ברשימתו. לפעמים כלל ברשימה גם מילים שאין כתבי היד רושמים בהן הערת קרי. כמה מסקנות מעניינות עולות מן הרשימה: (א) המסרן אינו מביא באוספו הערות על קמץ קטן או חטף-קמץ מלא וי"ו; (ב) הוא מרבה להביא באוספו הערות הקשורות לאות אל"ף נחה; (ג) הוא מביא הערות על חיריק חסר, על צירי מלא ועל קיבוץ, במקום שאפשרית קריאה אחרת של הכתיב. לדוגמה:

וַיִּתְּנֶם בְּיַד הַגְּבָעִימִים וַיִּקְיָעֵם בְּהַר לְפָנָי ה' (שמ"ב כא, ט) - עום
הוא הָפָה אֶת שְׁנֵי אֲרָאֵל מוֹאָב (שמ"ב כג, כ) - רי
וַיִּרְאוּ מִפְּנֵי הַמֶּלֶךְ (מל"א ג, כח) - ויי
בְּיָמָיו בָּנָה הוֹאֵל בֵּית הָאֱלֹהִים אֶת יְרִיחָה (מל"א טז, לד) - חו
הִנֵּה הָאֲדוֹן ה' צָבָאוֹת מְסַעֵף פְּאֲרָה בְּמַעֲרָצָה (יש' י, לג) - ל ק א
לֹא הִבִּיאתָ לִי שֶׁהַ עֲלִיתִךָ (יש' מג, כג) - ל ק י

שלוש ההערות הראשונות מעירות על כתיב חסר, שתי הערות מעירות על אמות קריאה שאינן רגילות, והאחרונה מעירה על כתיב מלא חריג. הכתיב החסר או המלא מאפשר בחלק מן המקרים קריאה שונה מקריאת הקרי: בפסוק הראשון ניתן לקרוא את הכתיב כלשון יחיד (ויקיעם), ופעולת ההוקעה תיוחס אפוא לדוד ולא לגבעונים. בפסוק השלישי הכתיב הרגיל יותר ללשון יראה הוא הכתיב המלא, ואילו הכתיב החסר וַיִּרְאוּ מתאים ללשון ראייה (אף שאין זה המקרה היחיד במקרא, ויש בו תשעה מקרים שבהם הפועל וַיִּרְאוּ מלשון יראה בא בכתיב חסר). בפסוק האחרון הכתיב המלא מתאים גם לקריאה הַבִּיאתָ.

נראה לי שגם ברשימה זו מגמת המסרנים היא טכנית, לשמר את הכתיב החריג ואת הקריאה המדויקת ולמנוע שיבוש אפשרי העלול ליפול בכתיבה או בקריאה. אין פה מגמה פרשנית לייחס לכתיב משמעות שונה מזו של הקרי, שהרי רק במקצת המקרים ניתן להעלות על הדעת משמעות כזאת.

ניקוד הקרי והסרת הניקוד מן הכתיב

במשך הדורות חלו התפתחויות גרפיות בציון הערות הקרי, וניתן לזהות תהליך הדרגתי שבו התחזק מעמדן העצמאי של שתי הצורות, והן מוצגות בהבלטה רבה יותר כשתי צורות חלופיות.

הצעד הראשון הוא ניקוד הערת הקרי. ברוב כתיבי היד הטברניים העתיקים אין ניקוד להערת הקרי. בכתר ארם צובה יש ניקוד חלקי לעתים נדירות, בעיקר כאשר התעורר חשש שהקורא לא יצליח להתאים כראוי את סימני הניקוד אל הערת הקרי. לעתים משמש בהערות הקרי ניקוד בבלי, אולי מתוך כוונה למעט בחשיבותו ולהדגיש כי מקומו הראוי של הניקוד הוא בצמוד לאותיות, היינו על גבי צורת הכתיב.²⁷

אולם יש כתיבי יד שחלק גדול מהערות הקרי שבהם מנוקדות, כמו למשל כ"י 20 (כ"י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 9 – נביאים אחרונים, המאה העשירית; ס' 23056). ניקוד שיטתי של הערות קרי מצוי בכתיבי יד בניקוד בבלי (ייבין, המסורה, עמ' 54); ראה למשל בכתיבי היד אב5, אג4 (ייבין, אוסף, ב, עמ' 58–77; ג, עמ' 21, 23).

בכמה דפוסי מקרא קדומים וחדשים נעשו כמה חידושים טיפוגרפיים נוספים: (א) הערות הקרי, שהיו חלק מכלל הערות המסורה הקטנה, בודדו מכלל הערות המסורה ורק הן הובאו בגיליון; (ב) צורות הקרי הודפסו באותיות גדולות כאותיות הטקסט;²⁸ (ג) צורות הכתיב שבגוף המקרא הובאו בלא ניקוד;²⁹ (ד) צורת הקרי המנוקדת שולבה בגוף הטקסט, ואחריה באה צורת הכתיב בלתי מנוקדת ובאות קטנה.³⁰ העיצובים האלה מדגישים חזותית את צורות הכתיב והקרי כצורות נבדלות ועצמאיות החלוקות זו על זו.

27. ראה עופר, מסרן, עמ' 493–495.

28. הדפסה של צורות הקרי בגיליון המקרא, באותיות גדולות ובניקוד, ובלי הערות המסורה האחרות מקובלת במהדורות קורן, דותן וברויאר, היינו ברוב מהדורות תנ"ך שלם המצויות כיום בשוק.

29. הסרת הניקוד מצורות הכתיב שבגוף המקרא היא חידושו של כ"ד גינצבורג בשתי מהדורות המקרא שהוציא לאור, והלכו בעקבותיו מהדורות קורן ודותן. ברויאר (כתיב וקרי, עמ' 13) הסתייג מן החידוש הזה, וקבע כי "שיטה זו לא הייתה ידועה בתקופת המסורה, והיא בגדר חידוש שאין אדם רשאי לבדות אותו מלבו".

30. שילוב צורת הקרי בגוף הטקסט במקום הכתיב מקובל בסידורים (ניתן לבדוק, למשל, את הפסוק "צורי וְלֹא-עֲוָלָתָהּ [עלתה כ'] בּוֹ" [תה' צב, טז]. מזמור צב נאמר בקבלת שבת, בפסוקי דזמרא בשחרית של שבת וחג וכשיר של יום השבת). דוגמה למהדורת תנ"ך חדשה שהלכה בדרך הזאת היא תורה נביאים כתובים סימנים, מהדורת א' יוסף, בעריכת ש"מ ריאחי, ירושלים תשס"ד. צורת הכתיב באה לפני הקרי או אחריה, והיא באה בצבע אפור ובלא ניקוד (וראה בהקדמת התנ"ך שם, עמ' 13–14).

גינצבורג נקט צעד נוסף, מרחיק לכת, והביא בהערות השוליים את צורות הכתיב והקרי כשהן מנוקדות:³¹ צורת הקרי מנוקדת על פי עדות המסורה, ואילו צורת הכתיב מנוקדת באופן המתאים לשלד האותיות, והוא שחזור של המהדיר. לשחזור זה אין בסיס במסורה, ובכך יצר גינצבורג ערבוב בין נתוני נוסח העולים מכתבי היד ודפוסי המסורה ובין השערה מחקרית שלו עצמו.

חלק ב: ההבדל הפרשני בין צורת הכתיב וצורת הקרי

להבדל בין צורת הכתיב ובין צורת הקרי יש לעתים קרובות משמעות פרשנית. אולם אין קשר הכרחי בין רישום הערת קרי ובין קיום פער פרשני בין הכתיב לקרי. כפי שכבר ראינו, בעלי התלמוד הצביעו כמה פעמים על הבדלים בין הכתיב ובין הקרי והסיקו מהם מסקנות פרשניות והלכתיות, וכל זה עוד בתקופה שלא נרשמו כל הערות מסורה בגליון.

גם כשנרשמו הערות הקרי בשולי ספרי המקרא אין מתאם הכרחי בין מקום שנרשמה בו הערת קרי ובין מקום שיש בו פער פרשני בין מסורת הכתיבה למסורת הקריאה. ייתכן שתירשם הערת קרי במקום שאין בו פער פרשני, וכן להפך: ייתכן שיש פער פרשני בין שתי המסורות גם במקום שלא יכולה להירשם בו הערת קרי כלל.

להדגמת האפשרות הראשונה נחזור אל קבוצת המילים המסתיימות על פי ניקודן בכינוי קניין הרבים לנסתר (ק"ו) אך נכתבות בכתיב חסר יו"ד, כגון בָּנוּ, חֲסָדוֹ. המסרן יכול להעיר פה הערת קרי (בניו ק', חסדיו ק') או הערה על הכתיב החסר (בנו – ד' חס').³² אשר לצד הפרשני: המדרש או הפרשן יכול לטעון בכל מקרה ומקרה שהכתיב החסר רומז לכינוי קניין של יחיד (כגון רב נחמן בר יצחק הדורש לשון יחיד בפסוק "רגלי חֲסִידוֹ ישמור", כנזכר בתחילת המאמר), ויכול לטעון גם שכוונת הפסוק ללשון רבים, למרות הכתיב החסר.

מצד שני, ייתכנו מקרים שבהם אין הערה על קרי, ובכל זאת יש מקום להניח שהכתיב משקף צורה שונה מן הקרי. לדוגמה: בשיר השירים ג, ד אומרת הרעיה "אֶחְזָקְתִּי וְלֹא אֲרַפְנוּ עַד שֶׁהֵבִיאתִי אֵל בֵּית אִמִּי". הכתיב הביאתיו לא נראה בעיני הנקדנים חריג, ולא זכה להערת מסורה. אולם יש מקום לשער כי הכתיב הזה משקף קריאה אחרת, הֵבִיאתִי, צורה הבאה במקומות אחרים בתנ"ך. בפעלים וְאֶשֶׁם (בר) כד, מז), וְאָבָא (שמ' יט, ד), וְאֶבְדֵּל (וי' כ, כו), וְאֶשְׁלַף (דב' ט, כא), וְאֶצֵּל (יהו'

31. ד' גינצבורג, עשרים וארבעה ספרי הקדש מדויקים היטב על פי המסורה ועל פי דפוסיים ראשונים, לונדון תרס"ו; כ"ד גינצבורג, תנ"ך על פי המסורה ועל פי דפוסיים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים, לונדון תרס"ט-תרע"ג.

32. בשמואל א, ל, ו מסרן הכתר מעיר "ד' חס", ואילו מסרן כ"ל מעיר "בניו ק'". בתהלים קו, מה שני המסרנים מעירים "חסדיו ק'".

כד, י) ניתן לטעון כי צורת הכתיב משקפת את צורת "העתיד המקוצר": וְאִשָּׁם, וְאִבָּא, וְאִבְדֵל, וְאִשְׁלָף, וְאִצֵּל.³³ בלשן הטוען טענה כזאת יידרש להביא לה ראיות המבוססות על דרכי הכתיב המלא והחסר במקרא. אולם דרך ההתבוננות הזאת דומה בעיקרה לזו של האמורא שנזכר לעיל, הדורש את הכתיב ונסכה כמשקף את הצורה וְנִסְכָּה. ואם יבוא אדם ויקשה: מדוע לא ציינו בעלי המסורה הערת קרי במילים כגון וְאִשָּׁם, וְאִבָּא? אמור לו: בעלי המסורה לא באו אלא להורות על דרך הקריאה והכתיבה של המקרא, ולא באו לפרש או לדרוש את צורת הכתיב. מבחינתו של המסרן אין כל פער בין הכתיב ובין הקריאה בצורות וְאִשָּׁם, וְאִבָּא, שהרי חיריק חסר הוא תופעה שכיחה ביותר במקרא, וממילא אין כל מקום להערת מסורה כאן.³⁴ נקודת המבט של הדרשן, של הפרשן ושל חוקר הלשון שונה מזו של המסרן: הראשונים מחפשים את המשמעות של צורת הכתיב, ולשם כך הם נוקטים "לשחזור" אותה ו"לברוא" לה ניקוד משלה. לעומתם המסרן אינו נוקק לכך, ולא בא אלא להעיר את תשומת לבו של הקורא (וגם של הכותב) על הפער או על אי-ההתאמה בין כתיבת המילה ובין קריאתה.

זאת ועוד: לעתים מעירה המסורה הערת קרי על מילה אחת, אולם כאשר באים לפרש את הכתיב – וממילא "לשחזור" את ניקודו המשווער – הדבר מחייב התייחסות למילים נוספות. למשל: על דוד מסופר כי הכה את הדדעור "בְּלִכְתּוֹ לְהָשִׁיב יָדוֹ בְּנֶהָרַקְרֵק וְלֹא כְּתִיב" (שמ"ב ח, ג). הכתיב הוא אפוא "בלכתו להשיב ידו בנהר", ומי שמבקש לפרש גרסה זו עליו לקרוא את התיבה האחרונה בְּנֶהָרַקְרֵק ולא בְּנֶהָרַקְרֵק.³⁵ איש האלוהים אומר לשונמית: "לְכִי מְכַרֵּי אֶת הַשֶּׁמֶן וְשִׁלְמִי אֶת נְשִׁיכִי [נְשִׁיכִי ק] וְאֶת בְּנִיכִי [נְכִיכִי ק'] תְּחִי בְּנֹתְר" (מל"ב ד, ח). בצורת הכתיב אין ו' החיבור, "ואת בניכי תחיי בנותר", ולפיכך כדי לפרש את הכתיב יש לשחזר את הקריאה

33. ראה ד' שלשיר, "התפתחות מערכת העתיד המהופך בזיקה אל המערכת המודלית", תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 585–591. בהקשר זה ראוי להזכיר את מאמרו המפורסם של גינזברג, מבעד למסורת, המנסה לזהות צורות לשון "שהניקוד מסתירן". וראה גם ד' שלשיר, "אחות' בלשון רבים ו'עדות' בלשון יחיד בעברית העתיקה", מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראשר ומ' פלורנטיין, ירושלים תשס"ה, עמ' 159–175.

34. גם אצל התנאים מצאנו מקרים שבהם ייחסו לכתיב צורה השונה מן הקרי במקום שאין הערת מסורה על כך. למשל: "תניא יוחנן בן דהבאי אומר משום ר' יהודה: סומא באחת מעיניו פטור מן הראייה שנאמר יְרָאָה יְרָאָה – כדרך שבא לראות כך בא ליראות: מה לראות בשתי עיניו אף ליראות בשתי עיניו" (חגיגה ב ע"א; רש"י שם: "יְרָאָה כתיב וקרינן יְרָאָה"). וקרובה לכך סוגיית אם למקרא ואם למסורת (סנהדרין ד ע"א ומקבילות).

35. מעניינת ביותר היא התייחסותו של מסרן כתר ארם צובה לתיבה זו. בניגוד לכתיב יד רבים המוסרים פה "פרת קרי ולא כתב" (כתבי היד ל, ק, ש, 1, וכן אכלה ואכלה פ, סעיף 97), מסרן הכתר מעיר "בנהר פרת קרי", ובכך הוא רומז כנראה לקריאה אחרת של המילה בנהר המתבקשת על פי הכתיב.

"וְאֵת בְּנֵיכִי תַחֲיֵי בְנוֹתֶר", ובכך משתנה גם קריאתן ומשמעותן של המילים הסמוכות למילת הקרי מלפניה ומאחריה.³⁶

לעתים מקרה אחד שנמסרה בו הערת קרי מלמד על ניגוד פרשני בין הכתיב והקרי בפסוקים אחרים שלא נמסרה בהם הערה כזאת. בפסוק "וַיִּלְקֹט נֶעֶר יְהוֹנָתָן אֶת הַחֲצִי [הַחֲצִים ק']" (שמ"א כ, לט), הקרי הוא לשון רבים, ועומד בניגוד לשם חֲצִי הנזכר שלוש פעמים בפסוקים הקודמים, שהוא לשון יחיד:³⁷ "וְהוּא יָרָה הַחֲצִי לְהַעֲבֹרוֹ. וַיָּבֵא הַנֶּעֶר עַד מְקוֹם הַחֲצִי [...] הֲלוֹא הַחֲצִי מִמֶּךָ וְהֲלֹאָה" (שם, לו–לז). גרסת הכתיב קשה, שהרי לשון לקיטה אינו מתאים לחץ בודד. משום כך נראה שהכתיב תפס את לשון חצי כשם קיבוצי, המכוון לחצים רבים (בדומה לשם אָנִי [מל"א י, יא ועוד], המציינ אניות רבות), ואם כך הדבר יוצא שהכתיב והקרי נחלקו גם בפירוש שלוש ההיקריות הראשונות של החצי, והכתיב פירשן כמכוונות לקבוצת החצים, כפי שאמר יונתן בהסכם שנקבע מראש: "וְאִם כֹּה אִמַּר לְעַלְמֵ הַיָּהּ הַחֲצִים מִמֶּךָ וְהֲלֹאָה" (שם, כב).³⁸ בספר ירמיהו מרובים מקרי הכתיב והקרי בפועלי עבר לנוכחת, שמהם בכתיב באה הסיומת תִּי ובקרי ת בלא תנועה: למדתי ק' – למַדְתִּי ק' (ב, לג), קראתי – קָרַאת ק' (ג, ד), שמעתי – שָׁמַעְתָּ ק' (ד, יט), הלכתי – הִלַּכְתָּ ק' (לא, כ), הרביתי – הִרְבִּיתִי ק' (מו, יא). בפסוק "פִּי מֵעוֹלָם שְׂבַרְתִּי עֲלֶיךָ נִתְקַתִּי מוֹסְרוֹתֶיךָ וַתֹּאמְרִי לֹא אֶעֱבֹד [אֶעֱבֹד ק']" (ב, כ) מתבקשת על פי ההקשר צורת נוכחת, ונראה שצורת הכתיב אכן משקפת צורת נוכחת כמו בשאר הפסוקים שנוכרו כאן; לעומת זאת את צורת הקרי נראה לפרש כצורת גוף ראשון, שהרי צורת נוכחת בסיומת תִּי אינה קיימת בקרי המקראי. ואם אמנם כך, הרי לפנינו מחלוקת פרשנית בין הכתיב והקרי במקום שאין ולא יכולה לבוא הערת קרי.³⁹

(המשך יבוא⁴⁰)

36. את הדוגמה האחרונה שמעתי מפי ד"ר יואל אליצור.
37. כך פירשו המפרשים, כגון רש"י: "החצי עבר את הנער"; רד"ק: "חץ אחד לבד ירה, כמו שאמר 'הלא החצי'"; ר' ישעיהו מיטרני: "החצי – היו"ד יתירה"; רד"ק, ספר השרשים, שורש חצ"ץ: "היו"ד נוסף, והיתה הצד"י ראויה להדגש ובה הנח תמורתו".
38. רד"ק ניסה, כדרכו, להציע פירוש לכתיב, והציע פירוש מפולפל ודחוק: "הכתוב הוא לשון יחיד, כי נראה כי חץ אחד לבד ירה, כמו שאמר 'הלא החצי' (פס' לז); וקרי 'חצים', להודיע כי ירה חצים שלשה, כמו שאמר לו 'שלשת החצים צדה אורה' (פס' כ)". כלומר, הכתיב ממשיך את לשונם של הפסוקים הקודמים, ובכך הוא ממשיך את האשליה שנוצרה אצל הקורא כאילו נורה חץ אחד בלבד; ואילו הקרי מדייק ומוסר לשון רבים. וראה בפירוש דעת מקרא, המציע "ועוד מסתבר שהחצי הוא שם קיבוצי".
39. המפרשים המסורתיים (כגון רש"י, ר"י קרא, רד"ק) פירשו את הפועל בגוף ראשון, ויש מן החדשים שפירושוהו כצורת נוכחת (כגון במהדורות דעת מקרא ומקרא לישראל). אולם לא מצאתי מי שראה פה מחלוקת הכתיב והקרי.
40. בהמשך המאמר יבואו חלק ג: דעות הקדמונים על תופעת כתיב וקרי, וחלק ד: הדעות במחקר על תופעת כתיב וקרי. רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים הבאה להלן שייכת למאמר כולו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

מחקרים

- H. M. Orlinsky, "The Origin of the *Kethib-Qere* = כתיב וקרי System: A New Approach", *Congress Volume, VTSup 7* (1960), pp. 184–192
- F. Diaz Esteban, *Sefer Okhlah We-Okhlah*, Madrid = אכלה ואכלה ה 1975
- אכלה ואכלה פ = ספר אכלה ואכלה, מהדורת ז' פרנסדורף [על פי כ"י פאריס], הנובר תרכ"ד
- בו"ש, דקה"ט = ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, מהדורת י' בער וה' שטראק, ליפסיה 1879 (דפוס צילום ירושלים תשל"ל)
- בסל, כתאב אל־נַתְּף = ג' בסל, כתאב אל־נַתְּף לר' יהודה חיוג': מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשס"א
- J. Barr, "A New Look at Kethibh-Qere", *OTS 21* (1981), = מבת חדש = pp. 19–37
- ברויאר, אמונה ומדע = מ' ברויאר, "אמונה ומדע בנוסח המקרא", שיטת הבחינות של הרב מרדכי ברויאר, בעריכת י' עופר, ירושלים תשס"ה, עמ' 71–91 (נתפרסם לראשונה: דעות מז [תשל"ח], עמ' 102–113)
- ברויאר, כתיב וקרי = מ' ברויאר, "כתיב וקרי", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון ל'שושנה בהט, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 7–13
- ברויאר, ל"ב = מ' ברויאר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתיב-יד ל"ב, ניו-יורק תשנ"ב
- R. Gordis, *The Biblical Text in the Making: A Study of the Kethib-Qere*², New York 1971 (Philadelphia 1937)
- גינזבורג, מבעד למסורת = ח"א גינזבורג, "מבעד למסורת", תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 208–223; ו (תרצ"ה), עמ' 543 (=מקראה בחקר לשון המקרא, ליקוטי תרביץ ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 229–245)
- גינזבורג, המסורה = כ"ד גינזבורג, המסורה על-פי כתב-יד עתיקים, לונדון 1885 (דפוס צילום ירושלים תשל"א)
- M. Graves, "The Origins of *Ketiv-Qere* Readings", *TC* = גריבס, כתיב וקרי = (ejournal): *A Journal of Biblical Textual Criticism* 8 (2003)
- דוּתֵן, דקה"ט = א' דוּתֵן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז
- I. Himbaza, "Le 'nûn' marginal et la petite massore", *Textus* = נון = 20 (2000), pp. 173–191

חרל"פ, ראב"ע = ל' חרל"פ, "קרי וכתוב בפירושי רבי אברהם אבן-עזרא", בית מקרא 42 (תשנ"ז), עמ' 239-256

טוב, ביקורת = ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא: פרקי מבוא, ירושלים תש"ן טוב, הטקסטים = ע' טוב, "הטקסטים המקראיים שנמצאו במדבר יהודה ותורתם לביקורת נוסח המקרא", מגילות מדבר יהודה: ארבעים שנות מחקר, בעריכת מ' ברושי ואחרים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 63-98

טנא, חיוג' = חיבורי הדקדוק של יהודה חיוג', חומר קריאה לסמינריון של ד"ר ד' טנא, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תש"ל ייבין, אוסף = י' ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבלי, א-ג, ירושלים תשל"ג

ייבין, המסורה = י' ייבין, המסורה למקרא (אסופות ומבואות בלשון, ג), ירושלים תשס"ג

ייבין, ניקוד בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

כהן, הכתיב והקרי = מ' כהן, הכתיב והקרי שבמקרא: בחינה בלשנית של חילופי מסורות מושתתת על נוסח המקרא שב"כתר ארם צובה", ירושלים תשס"ז לויין, הקרי = ש' לויין, "ה'קרי': הטקסט היסודי של התנ"ך", הגות עברית באמריקה, א, תל-אביב תשל"ב, עמ' 61-86

לייאנס, כתיב וקרי = ד' לייאנס, "כתיב וקרי בנוסח המקרא המוסמך ובקובץ 'אכלה ואכלה'", עיוני מקרא ופרשנות ז: מנחת ידידות והוקרה למנחם כהן (תשס"ה), עמ' 79-135

J. P. Siegel, "The Employment of Palaeo-Hebrew = שמות הקודש Characters for the Divine Names at Qumran in the Light of Tannaitic Sources", *HUCA* 42 (1971), pp. 159-172

סימון, ראב"ע ורד"ק = א' סימון, "ראב"ע ורד"ק: שתי גישות לשאלת מהימנות נוסח המקרא", בר אילן ו (תשכ"ח), עמ' 191-237

עופר, מסרן = י' עופר, "דרכו של מסרן: על מסורתו של אהרן בן אשר בכתר ארם צובה", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב - ספר היובל לישראל ייבין), עמ' 481-500

פיליפובסקי, דונש ורבנו תם = ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, מהדורת צ' פיליפובסקי, לונדון תרט"ו

S. E. Fassberg, "The Origin of the *Ketib/Qere* in the = פסברג, ארמית = Aramaic Portions of Ezra and Daniel", *VT* 39 (1989), pp. 1-12

M. Serfaty, "Un fragment de catalogue massorétique - = צרפתי, קטע = T-S NS 287-15: Contribution à l'histoire des méthodes de classification des anciennes listes massorétiques", *Proceedings of the*

Ninth International IOMS Congress (1989) (Masoretic Studies, 7),

Missoula, MT 1992, pp. 111–129

P. Cassuto, *Qeré-Ketib et listes massorétiques dans le = קרי וכתיב*
manuscrit B19a, Frankfurt a.M. 1989

קוטשר, מגילת ישעיהו = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו
השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קימרון, ארמית מקראית = א' קימרון, ארמית מקראית (ספריית האנציקלופדיה
המקראית, י'), ירושלים תשנ"ג

רצהבי, רס"ג = י' רצהבי, פירושי רב סעדיה גאון לספר שמות, ירושלים תשנ"ח
תלמג', משלי = פירושים לספר משלי לבית קמחי – ריק"ם, רמ"ק, רד"ק, מהדורת
א' תלמג', ירושלים תשנ"א

קיצורים אחרים

א = כתר ארם צובה, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו

ד = מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ו

ל = כתב יד סנט פטרבורג (לנינגרד), ספרייה לאומית, Evr I B19a, מהדורת צילום,
ירושלים תשל"א

מ"ג = מסורה גדולה

מ"ק = מסורה קטנה

ק = כתב יד קהיר, בית הכנסת הקראי 34 (נביאים)

ש = כתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb 24° 5702 (תורה)

ש1 = כתב יד ששון 1053 (תנ"ך)

לשון חכמים

